

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ KAUZALLIQ

Günel Əhmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: Gunel.Ahmadova@au.edu.az

Xülasə. Koqnitiv dilçilikdə kauzallıq insanların səbəb-nəticə əlaqələrini necə anlayıb dilə çevirdiyini araşdırır. Bu yanaşmada kauzallıq yalnız qrammatik və sintaktik strukturlarla deyil, həm də koqnitiv çərçivə, mədəniyyət və təcrübə ilə əlaqəli olaraq izah edilir. Dilin və idrakın sıx əlaqəsi, kauzallığın necə qurulmasını və fərqli dillərdə necə təmsil olunduğunu başa düşməkdə kömək edir.

Açar sözlər: Koqnitiv dilçilik, kauzallıq, səbəb-nəticə, koqnitiv çərçivə, metafora, konseptual çərçivə.

CAUSALITY IN COGNITIVE LINGUISTICS

Gunel Ahmadova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. In cognitive linguistics, causality explores how people understand and express cause-and-effect relationships. This approach explains causality not only through grammatical and syntactic structures but also in relation to cognitive frameworks, culture and experience. The close connection between language and cognition helps to understand how causality is constructed and represented across different languages.

Keywords: Cognitive linguistics, causality, cause-effect, cognitive framework, metaphor, conceptual framework.

КАУЗАЛЬНОСТЬ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Гюнель Ахмедова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. В когнитивной лингвистике каузальность исследует, как люди воспринимают и выражают причинно-следственные связи. Этот подход объясняет каузальность не только через грамматические и синтаксические структуры, но и в контексте когнитивных схем, культуры и опыта. Тесная связь между языком и мышлением помогает понять, как формируется и представляется каузальность в разных языках.

Ключевые слова: Когнитивная лингвистика, каузальность, причина-следствие, когнитивная схема, метафора, концептуальная структура.

1. Giriş

Koqnitiv dilçilik 1970-1980-ci illərdə ABŞ-da meydana gəlmiş bir dilçilik istiqamətidir. Bu yanaşmanın əsasını insanın dili qavrama, düşünmə və biliyi necə işlədiyi ilə bağlı məsələlər təşkil edir. Başqa sözlə, dilin öyrənilməsi yalnız formal qrammatik strukturların deyil, həm də insanın zehində baş verən idrak (koqnitiv) proseslərinin araşdırılması ilə bağlıdır. Bəzi tədqiqatçılar dilin yalnız struktur deyil, eyni zamanda zehni kateqoriyalar, metaforalar, dil və təfəkkürün əlaqəsi, dilin dünyanı necə modelləşdirdiyi kimi mövzularda araşdırmalar aparmışlar. Corc Lakofun 1980-ci ildə yazdığı “Düşüncəmizi formalaşdıran metaforalar” adlı kitabı koqnitiv dilçiliyin ilk tədqiqatlarından biri idi. Kitabın adı ingiliscə “Metaphors We Live By” adlanır. Bu əsərin ideyasını belə izah etmək olar ki, metaforalar sadəcə poetik və ya ədəbi vasitələr deyil - onlar düşüncə tərzimizin və gündəlik dilimizin mərkəzi hissəsidir. Biz dünyanı qavrayarkən, münasibət qurarkən və ünsiyyət zamanı metaforik strukturlara əsaslanırıq [6].

Tədqiqatın metodları: Məqalədə təsviri, müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Burada müxtəlif alimlərin son illərdə apardıqları araşdırmaları və gəldikləri qənaətlər saf-çürük edilmişdir. Eyni zamanda təsviredici analiz də aparılmışdır. Məişət üslubunda işlənən səbəb-nəticə əlaqələrinin necə təsvir edildiyini anlamaq məqsədilə dil nümunələri də təhlil edilmişdir.

Kauzallığın mahiyyəti: Kauzallıq (səbəb-nəticə əlaqəsi) koqnitiv dilçilikdə çox mühüm yer tutur, çünki bu sahədə əsas məqsəd insan zehninin dünyanı necə anlaması və strukturlandırması məsələsini izah etməkdir. Koqnitiv dilçiliyə görə, kauzallıq yalnız obyektiv olaraq səbəbdən nəticəyə keçid deyil, həm də insan təcrübəsinə əsaslanan idrak modelidir. Yəni biz səbəb-nəticə əlaqələrini öz bədənımız, təcrübələrimiz və dilimizdəki struktur vasitəsilə başa düşürük. Kauzallığın bir neçə prinsipi var. Bunun birincisi, təcrübəyə əsaslanan prinsipdir. Biz səbəb-nəticəni fiziki və gündəlik təcrübələrimizlə dərk edirik. Məsələn, bu sadə təcrübə bizim zehni modelimizə “*bir şey hərəkət etdirilərsə, səbəbi var*” anlayışını yerləşdirir. İkinci prinsip isə idraki çərçivəyə əsaslanır. L. Talmi və R. Lanqaçer kimi koqnitiv dilçilər göstərir ki, kauzallıq dilimizdə müəyyən idrak çərçivələri ilə təmsil olunur. Məsələn: “Uşaq şüşəni sındırdı” - A səbəb oldu - B baş verdi. Bu tip strukturlar “Agent (təsir edən) - Təsir - Nəticə” modeli ilə zehində kodlaşdırılır. Digər prinsip isə kauzativ strukturlar və dildir. Koqnitiv qrammatika göstərir ki, müxtəlif dillərdə kauzativ [səbəb bildirən] feillər və cümlələr müxtəlif yollarla qurulur, amma onların arxasında duran idrak strukturu çox oxşardır. Məsələn: “O, məni güldürdü” (o, səbəb oldu, mən güldüm isə nəticə). “Yağış yolu sürüşkən etdi” (yağış - səbəb, yolun sürüşməsi - nəticə). Sonuncu prinsip metaforik kauzallıqdır. Corc Lakofun tədqiqatlarına görə, kauzallıq tez-tez metaforalar vasitəsilə təmsil olunur. Məsələn: “O, məni dəli etdi” - bu, emosional vəziyyətin fiziki səbəblə əlaqələndirilməsidir. “İşlər yolunda getmir, çünki rəhbərlik zəifdir” - burada idarəetmə fiziki bir qüvvə kimi metaforik təqdim olunur.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar: Kauzallıq məsələsi koqnitiv dilçilikdə mühüm yer tutur, çünki dilin səbəb-nəticə əlaqələrini necə ifadə etdiyini, bu əlaqələrin hansı dillərdə necə kodlaşdırıldığını və necə qavranıldığını anlamaq koqnitiv dilçilik üçün vacibdir. Koqnitiv semantika sahəsindəki tədqiqatçılar, kauzallığı yalnız qrammatik və sintaktik strukturlarla izah etməyib, həm də dilin kontekstual, mədəni və koqnitiv çərçivələrini nəzərə alırlar. Bununla yanaşı, koqnitiv dilçilikdə kauzallıq məsələsi müxtəlif dillərdə necə təmsil olunduğunu və fərqli dillərdəki səbəb-nəticə əlaqələrinin müxtəlif koqnitiv strukturlarla necə əlaqəli olduğunu araşdırır. Bu yanaşma, Avropada Fransa, İngiltərə, Almaniya və İspaniya kimi ölkələrdə məşhur olan koqnitiv semantika tədqiqatları ilə əlaqələndirilir [11, s.98].

S. Slomanın “Səbəbiyyət Modelləri: insanlar dünya və onun alternativləri haqqında necə düşünürlər” (*Causal Models: How People Think about the World and Its Alternatives*) (2005) adlı kitabı, insan düşüncəsində səbəb-nəticə əlaqələrinin necə qurulduğunu və bu əlaqələrin konseptual strukturlarımızı necə formalaşdırdığını araşdırır [9].

E.C. Tragot və E. Svetserin *Lexikalizasiya və dil dəyişməsi* (“*Lexicalization and Language Change*”) (1992) əsərində kazuallıq anlayışı, əsasən, dil dəyişmələrinin semantik və qrammatikləşmə proseslərində necə rol oynadığını göstərmək üçün işlənir [14]. Əsərdə

vurğulanır ki, kazuallıq təcrübəmizdə mərkəzi rol oynayan koqnitiv kateqoriyalardan biridir. İnsanlar hadisələr arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini dildə ifadə etmək üçün zamanla müxtəlif leksik və qrammatik strukturlar yaradıblar. Bu struktur dəyişiklikləri isə dilin tarixi inkişafı kontekstində izah olunur.

Avropa dilçiliyində koqnitiv dilçilik, dilin təbii olaraq insanın idrakını, düşüncə tərzini və mədəniyyətini əks etdirdiyini göstərən əsas bir məktəbə çevrilmişdir. Bu sahə, dilin yalnız struktur olaraq deyil, həm də dil istifadəçilərinin təcrübə və anlayışlarını təşkil edən bir vasitə olduğunu vurğulamışdır. Koqnitiv dilçilik yanaşmaları, Avropa dilçiliyində dilin yalnız formalarını deyil, həm də onun mədəni, sosial və psixoloji aspektlərini başa düşmək üçün istifadə olunan bir vasitəyə çevrilmişdir [6, s.45]. Beləliklə, kauzallıq və koqnitiv dilçilik Avropada son 50 ildə yalnız dilin struktur tərəflərini deyil, həm də dilin idrak və təcrübə ilə əlaqəsini başa düşmək üçün vacib bir yanaşma olaraq tanınmışdır. Bu sahələr, dilin necə işlədiyini və insanların dünyanı necə təmsil etdiyini izah edən fundamental anlayışlardır. Koqnitiv dilçilik və kauzallıq məsələləri bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və bu sahədəki tədqiqatlar, dilin yalnız texniki quruluşlarından deyil, həm də insan düşüncəsinin və mədəniyyətinin necə formalaşdığını ortaya qoyur [5, s.120].

Hər bir dil, səbəb-nəticə əlaqələrini ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Bu vasitələr bağlayıcılar, kompliment cümlələri və digər qrammatik quruluşlar vasitəsilə ortaya çıxır. Dilin bu funksional hissəsi, insanların dünyaya dair düşüncələrini necə qurduğunu və başa düşdüyünü göstərir. Mürəkkəb cümlələrdə kauzallıq əlaqəsi, bir hadisənin digərini səbəb olduğu və nəticəyə səbəb olduğu fikrini irəli sürür. Məsələn, “O, kitabını itirdi, buna görə də imtahandan keçə bilmədi” cümləsində iki hadisə - kitabın unudulması və imtahanın keçirilməməsi - səbəb-nəticə əlaqəsi ilə birləşdirilir. *“Bizim nəticələrimiz göstərir ki, böyük dil modelləri səbəb-nəticə ilə əlaqəli varlıqları aşkar edə bilir və birbaşa səbəb əlaqələrini tanıyır. Lakin bu modellər səbəbiyyəti xüsusi olaraq qavrayış qabiliyyətinə malik deyillər; onlar sadəcə olaraq bunu cümlənin ümumi semantikasının bir hissəsi kimi qəbul edirlər”* [18, s.3].

Kauzallığın dil strukturlarına daxil edilməsi, yalnız səbəb və nəticə arasındakı əlaqələri göstərməklə kifayətlənmir, həm də insanların düşüncə və təfəkkür tərzlərini izah etməyə kömək edir. Beləliklə, dilin semantik və sintaktik strukturları vasitəsilə insanların dünyanı necə təşkil etdiyini və başa düşdüyünü araşdırmaq mümkündür. Koqnitiv dilçilik nəzəriyyələrində kauzallıq məsələsi, insanların dünyaya dair konstruktiv anlayışları ilə sıx əlaqələndirilir. Bu yanaşma, dilin sadəcə bir rabitə vasitəsi olmadığından daha çox, insanların təcrübə və idrakını təşkil edən, dünyanı necə başa düşdüklerini və anlamlarını formalaşdıran bir vasitə olduğunu vurğulayır. Koqnitiv dilçilik, dilin yalnız texniki strukturlardan ibarət olmadığını, həm də düşüncə, mədəniyyət, idrak və təcrübə ilə sıx bağlı olduğunu göstərir. Bu çərçivədə kauzallıq (səbəb-nəticə əlaqələri) əsas bir anlayış olaraq ortaya çıxır. İnsanların dünyaya dair konstruktiv anlayışları, onların təcrübə və idraklarına əsaslanır. Koqnitiv dilçilik bu anlayışları dilin strukturları ilə əlaqələndirərək, insanların səbəb-nəticə əlaqələrini necə başa düşdüklerini və bu

əlaqələri dilə necə tökdüklərini izah etməyə çalışır. Bu, sadəcə bir sintaktik və semantik məsələ deyil, insanların dünyaya baxış tərzinin və təcrübələrinin dilə necə əks olunduğunu və bu əks olunmanın necə işlədiyini anlamağa yönəlmiş bir yanaşmadır. Koqnitiv dilçilikdə, insanların dünya haqqında konstruktiv anlayışları onları əhatə edən fiziki və sosial mühitlə əlaqədardır. İnsanlar dünyanı yalnız obrazlar və simvollar kimi qavramır, həm də bu obrazlar və simvollar vasitəsilə dünyanın mənasını qururlar. İnsanların təcrübələri, hər bir fərdin dünyaya dair fərqli konstruktiv anlayışlar yaratmasına səbəb olur. Məsələn, bir insanın müəyyən bir hadisəyə dair qurduğu səbəb-nəticə əlaqəsi, onun həyatda qarşılaşdığı əvvəlki təcrübələrə, mədəniyyəti və dünyaya dair fərqi qavrayışına bağlıdır. Bu cür təcrübələr, dilə dökülən səbəb-nəticə əlaqələrini, başqa sözlə kauzallığı, müəyyən edici amillərdən biri kimi fəaliyyət göstərir. Koqnitiv dilçilikdə kauzallıq, səbəb-nəticə əlaqələrinin təcrübə və idrak əsasında formalaşdığını vurğulayır. İnsanlar hadisələri izah edərkən, özlərində mövcud olan konstruktiv anlayışları istifadə edirlər. *“Diskursda biliyin istifadəsi sadəcə dilin strukturu ilə məhdudlaşmır; bu, eyni zamanda sosial kontekstə əsaslanan idrak modelləri ilə yönləndirilir”* [15, s.87].

İnsanların mədəniyyətlərarası fərqliliklər səbəbindən kauzallıq anlayışları dəyişə bilər. Məsələn, bir mədəniyyətdə müəyyən bir hadisənin səbəb-nəticə əlaqəsi, başqa bir mədəniyyətdə fərqli şəkildə qurula bilər. Bu, insanların dünya anlayışları ilə əlaqəlidir və dil vasitəsilə bu fərqli anlayışlar ifadə olunur. Hər mədəniyyətin özünəməxsus bir koqnitiv çərçivəsi vardır və bu çərçivə, insanların dünyaya dair təcrübələrini, mənalarnı və səbəb-nəticə əlaqələrini formalaşdırır. Beləliklə, kauzallıq yalnız dilin struktural aspekti kimi deyil, eyni zamanda mədəniyyət və sosial təcrübələrə bağlı olaraq insanların təcrübələrini və dünyaya baxışlarını təşkil edən bir amil kimi də öyrənilir. Dilin idrakla əlaqəsini isə belə izah etmək olar: koqnitiv dilçilik, dilin idrakı təşkil edən bir vasitə olduğunu göstərir. İnsanlar dünyanı anlamaq üçün dilin strukturlarından istifadə edirlər və bu anlayışlar səbəb-nəticə əlaqələri kimi koqnitiv aspektlərə dayalıdır. Bu yanaşma, dilin yalnız “düşüncə” deyil, həm də idrakın təşkilində necə rol oynadığını vurğulayır. Konstruktiv anlayışlar koqnitiv strukturlar vasitəsilə dilə çevrilir. İnsanlar hadisələri başa düşərkən, bu hadisələrə dair səbəb-nəticə əlaqələri qura və dil vasitəsilə ifadə edə bilirlər. Bu da onu göstərir ki, kauzallıq anlayışı dilin və idrakın ayrılmaz hissəsidir. *“Kiçik uşaqlar dili abstrakt qaydalar toplusu kimi deyil, konkret istifadə hadisələrindən öyrəndikləri dil quruluşları toplusu kimi mənimsəyirlər”* [13, s.101].

Koqnitiv dilçilərdən Corc Lakof və Mark Canson səbəb-nəticə əlaqələrini metaforik təfəkkürün əsası kimi qəbul edirlər. Onlar *“Causality as a Metaphor”* adlı nəzəriyyələrində göstəririlər ki, insanlar səbəb-nəticə əlaqələrini çox vaxt *“məkan hərəkəti”* kimi təhlil edirlər [5].

Bu yanaşmada, dilin səbəb-nəticə əlaqələrini ifadə etmək üçün istifadə etdiyi struktur, insan beyninin dünyaya dair yaratdığı mental modellərlə əlaqəlidir. Məsələn, *“O məni bunu etməyə təşviq etdi”* cümləsində, fiziki hərəkət və onun nəticəsi arasında səbəb-nəticə əlaqəsi qurulmuşdur. Bu cür anlayışlar, dilin koqnitiv aspektini, yəni düşüncənin dilə necə çevrildiyini göstərir.

C. Lakof və M. Canson (1980) dilin məna strukturlarını yalnız sözlərin sıralanması kimi deyil, həm də insanların düşündüyü və dünya haqqında necə təfəkkür etdikləri kimi izah edirlər. Onların fikrincə, dilin bütün strukturları, məsələn, “güc tətbiq etmək”, “itələmək”, “hərəkət etmək” və s. - insanın düşüncə strukturlarını təcəssüm etdirir. Beləliklə, dilin istifadəsi, həm də insan şüurunun əsas mexanizmlərini açmaq üçün bir vasitədir [6].

Koqnitiv dilçilikdə kauzallıq anlayışı ənənəvi dilçilikdən fərqli olaraq sadəcə sintaktik və ya semantik bir kateqoriya deyil, insan aqlının dünyanı anlamasında mərkəzi rol oynayan bir mental modeldir. Bu yanaşma dilin necə işlədiyini başa düşmək üçün dilin forması ilə yanaşı, onun altında yatan konseptual strukturları da araşdırmağı tələb edir. *“İzahlar, uşaqların səbəb-nəticə əlaqələrini anlamaq və öyrənmək qabiliyyətini artırır, bu da dil əldə etmə prosesində mühüm rol oynayır”* [16, s.356].

“Koqnitiv dilçilikdə kauzallığın öyrənilməsi həm də psixologiya və neyrobiologiya sahələri ilə sıx bağlıdır” [14, s.55]. Tədqiqatlar göstərir ki, insanlar hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrini öyrənməyə meyillidirlər və bu, onların qavrama və qərarvermə mexanizmlərində əsaslı rol oynayır. Dil isə bu əlaqələrin strukturlaşdırılması və paylaşılması vasitəsidir.

Çarliz Filmor, koqnitiv dilçilik sahəsindəki işlərində dilin yalnız formal strukturlardan ibarət olmadığını, eyni zamanda insanın təcrübə və idrak prosesləri ilə sıx bağlı olduğunu vurğulamışdır. Onun nəzəriyyəsində dilin mənası və strukturu yalnız sintaktik quruluşla izah olunmur; əksinə, dil istifadəçilərinin dünyanı necə anladığını və qavradığını göstərən koqnitiv çərçivələr əsasında izah edilir. Bu yanaşma, xüsusilə çərçivə semantikasına (Frame Semantics) modelində öz əksini tapmışdır. Fillmore, dilin semantikasını başa düşmək üçün hadisələrin təşkil olunduğu çərçivələri nəzərdən keçirir. Hər bir söz və ya ifadə, dilin mənasını təşkil edən bir çərçivə daxilində anlaşılır [4, s.40]. Kauzallıq (səbəb-nəticə əlaqəsi) Filmorun çərçivə semantikasına modelində mühüm bir yer tutur. Kauzallıq hadisələri, agent (fəal subyekt), patient (təsirə məruz qalan obyekt) və nəticə (dəyişiklik) çərçivələrində təhlil olunur. Bu çərçivələr, hadisələrin necə formalaşdığını və insanın dünyaya dair idrakını necə strukturlaşdırdığını göstərir. Məsələn, “O, pəncərəni sındırdı” cümləsində “O” agentdir, “pəncərə” isə patientdir. Bu hadisə, kauzativ çərçivə (səbəb çərçivəsi) vasitəsilə anlaşılır, çünki agentin fəaliyyəti nəticəsində patient-də dəyişiklik baş verir. Ç. Filmora görə belə bir çərçivə insanların təcrübələrinə əsaslanır və dil vasitəsilə konkret hadisələr izah olunur [4, s.128]. Ç. Filmorun çərçivə semantikasına nəzəriyyəsi, dilin yalnız sintaktik strukturlar ilə deyil, həm də idrak çərçivələri ilə əlaqələndirildiyini göstərir. *“Dil, insanların sosial və mədəni təcrübələrini əks etdirən bir vasitədir. Çərçivələr, insanların baş verən hadisələri necə anladığını və onlara məna verdiyini formalaşdırır. Kauzallıq da bu çərçivələr vasitəsilə müəyyən edilir, çünki hadisələr, insanların agentlik və təsir anlayışlarını təşkil edən əsas elementlərdən biridir”* [4, s.72]. Filmorun bu yanaşması, dilin sadəcə əks etdirici deyil, həm də idrak və sosial münasibətləri qurmağa xidmət edən bir vasitə olduğunu göstərir. İnsanlar, dil vasitəsilə baş

verən hadisələri və səbəb-nəticə əlaqələrini çərçivə anlayışları əsasında təsvir edirlər. Məsələn, birinin fikrini dəyişdirmək və ya bir davranışı başqasına öyrətmək kimi hərəkətlər də kauzallıq çərçivələri ilə əlaqələndirilir, burada da agentin fəaliyyəti nəticə meydana gətirir [4, s.140]. Ç. Filmor, dilin koqnitiv aspektini daha da dərindən izah edərkən, dilin sosial və mədəni çərçivələrə necə daxil olduğunu vurğulamışdır. O, dilin yalnız mənalı bir quruluşdan ibarət olmadığını, həmçinin insanların dünyaya dair anlama və təsvir etmə üsullarını əks etdirdiyini irəli sürür. Bu yanaşma, dilin çoxcəhətli bir alət olduğunu, həm də idrak, sosial və mədəni aspektləri əhatə etdiyini göstərir. Beləliklə, Ç. Filmorun nəzəriyyəsi dilin semantik çərçivələr vasitəsilə insanların dünyaya baxışını necə formalaşdırdığını açıqlayır [4, s.95].

Ç. Filmorun çərçivə semantikasi və kauzallıq anlayışları dilin yalnız sintaktik və qrammatik quruluşlarından deyil, həm də insanların gündəlik həyatlarında, təcrübələrində və idraklarında baş verən hadisələrin dil vasitəsilə necə ifadə olunduğundan ibarət olduğunu göstərir. Bu, koqnitiv dilçiliyin əsas prinsiplərindən biridir və dilin koqnitiv və sosial aspektlərini dərinləşdirərək, dilin insanların dünya ilə əlaqəsini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir [4, s.160].

Ronald Lanqaçkerin “Koqnitiv dilçiliyin əsasları” (*Foundations of Cognitive Grammar*) əsərində kauzallığı bu cür şərh edir: “*Kauzallıq (səbəb-nəticə əlaqəsi) koqnitiv baxımdan, yəni insanın idrak və təcrübə mexanizmlərinə əsaslanaraq izah olunur* [7, s.145]. Burada Leonard Talminin “qüvvə dinamikası” (force dynamics) nəzəriyyəsinə istinad edilərək göstərilir ki, səbəb-nəticə əlaqəsi zehni olaraq bir qüvvənin başqa bir obyekt üzərində təsiri və onun nəticəsində dəyişiklik kimi qəbul edilir. Bu fiziki və idraki təcrübə, xüsusilə uşaqlıq dövründən etibarən insanın zehmində səbəbiyyətə dair əsaslı bir model yaradır. R. Lanqaçker eyni zamanda göstərir ki, qrammatik strukturlar da kauzallığın bu təbii idrak modelinə uyğun formalaşır. Bu cür qrammatik formalar R. Lanqaçkerin koqnitiv baxışına görə yalnız struktur deyil, həm də mənalı və təcrübə əsaslı konseptlərdir. Daha maraqlısı isə R. Lanqaçkerin kauzallığı yalnız fiziki hərəkətlərlə məhdudlaşdırmamasıdır. O, göstərir ki, kauzallıq abstrakt səviyyədə də eyni idrak modelinə əsaslanaraq başa düşülür. Məsələn, “Rəhbərin səhv qərarı şirkəti böhrana saldı” kimi cümlələrdə agent və patient fiziki varlıq olmasa da, dil bu münasibəti eyni sxem üzrə qurur: bir səbəb var, bir nəticə var və bu nəticə agentin təsiri ilə baş verir. Bu isə onu göstərir ki, insan zehni konkret və abstrakt hadisələri eyni konseptual çərçivədə qavrayır. Nəticə etibarilə, R. Lanqaçkerin “Koqnitiv dilçiliyin əsasları” əsərində kauzallıq insanın gündəlik təcrübəsinə əsaslanan idraki struktur kimi təqdim olunur. Bu struktur dilə həm qrammatik vasitələrlə, həm də semantik məna qatları ilə sirayət edir. O, qrammatikanı sadəcə qaydalar sistemi deyil, məna və təcrübə ilə sıx bağlı olan bir düşüncə forması kimi izah edir və bu baxımdan kauzallıq, koqnitiv dilçilik üçün əsas anlayışlardan birinə çevrilir. Koqnitiv dilçilik çərçivəsində Ronald Lanqaçker qrammatikanı yalnız formal qaydalar toplusu kimi deyil, həm də insan təcrübəsinə və idrak proseslərinə əsaslanan bir sistem kimi izah edir. Onun fikrincə, dil strukturları zehnimizdəki konseptual sxemləri, o cümlədən səbəb-nəticə münasibətlərini əks etdirir. Bu yanaşmaya görə, hadisələr, adətən, agent (fəal subyekt), patient (təsirə məruz qalan

obyekt) və nəticə (dəyişiklik) elementlərindən ibarət olur. Məsələn, “Uşaq pəncərəni sındırdı” cümləsində subyekt (uşaq) enerji yaradır və bu enerji obyektə (pəncərəyə) ötürülərək vəziyyət dəyişikliyinə səbəb olur. Bu enerjinin ötürülməsi isə kauzallığın əsas idrak modeli kimi təqdim edilir [7, s.145]. R. Lanqaçker bu münasibətləri izah edərkən Talminin “qüvvə dinamikası” konsepsiyasına əsaslanaraq göstərir ki, səbəbiyyət bir növ fiziki və ya abstrakt qüvvənin hərəkəti kimi qəbul olunur. Beləliklə, həm fiziki, həm də metaforik agentlik eyni koqnitiv struktura uyğun gəlir [7, s.358]. Eyni zamanda, dilin morfoloji vasitələri də bu münasibətləri əks etdirir. Məsələn, “gülmək” və “güldürmək” feilləri arasında səbəbiyyət əlaqəsi vardır; ikinci halda agent başqa bir varlığın müəyyən emosional reaksiya verməsinə səbəb olur [6, s.22]. Bu, koqnitiv qrammatikanın morfologiyanı da mənaya bağlı şəkildə izah etdiyini göstərir. Nəticə etibarilə, R. Lanqaçkerin əsərlərində kauzallıq, insan təcrübəsinə əsaslanan konseptual strukturlar vasitəsilə təhlil olunur və bu, koqnitiv dilçilikdə səbəbiyyətin mərkəzi yer tutduğunu nümayiş etdirir [5, s.5].

Azərbaycan dilçiliyində kauzallıq: Fəxrəddin Veysəllinin “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri” [17] əsərində səbəb-nəticə (kauzallıq) anlayışı birbaşa ayrıca bölmə şəklində təqdim olunmasa da, koqnitiv dilçiliyin əsas prinsipləri çərçivəsində bu mövzuya dolaylı yolla toxunulur. Fəxrəddin Veysəllinin koqnitiv dilçiliyə dair fikirləri göstərir ki, dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda insan zehninin aynasıdır. Hər bir söz, hər bir cümlə - insan təcrübəsinin, düşüncə sisteminin bir hissəsidir. Bu mənada səbəb-nəticə əlaqələri də dildə sadəcə qrammatik kateqoriya kimi yox, insanın dünyanı necə anladığını və təfsir etdiyini əks etdirən bir mexanizm kimi çıxış edir.

F. Veysəlli dilin öyrənilməsi və işlənməsi proseslərində insan idrakının aktiv rol oynadığını vurğulayaraq, bu münasibətlərin necə qurulduğunu izah etməyə çalışır. O göstərir ki, biz hadisələr arasında əlaqə qurduqda, bu əlaqəni yalnız sözlərlə yox, şüurumuzun dərin qatlarında formalaşmış təcrübələrlə də izah edirik. Koqnitiv yanaşma məhz bu səbəbdən dilin daxili məntiqini deyil, onun insana aid olan dərin mənalarını araşdırmağı qarşıya məqsəd qoyur [17].

Türk dilçiliyində koqnitiv dilçilik və kauzallıq: Türkiyə dilçiliyində koqnitiv dilçilik son 50 ildə ciddi şəkildə araşdırılmağa başlanmışdır. Bu sahənin inkişafında M. Dəmirçi və D. Aksan kimi mütəxəssislərin tədqiqatları önəmli yer tutur. Onlar, koqnitiv dilçilik yanaşmalarını Türk dilçiliyinə tətbiq etməyə başlamış və bu sahədə yeni tədqiqat istiqamətləri yaratmışdır.

M. Dəmirçi, koqnitiv dilçiliyi dilin təbiətini başa düşmək və dilin insanın düşüncə və təcrübələri ilə necə əlaqələndiyini izah etmək üçün istifadə etmişdir. Onun işlərində dilin yalnız struktur deyil, həm də koqnitiv aspektləri üzərində dayanılır. M. Dəmirçi, dilin insan beynində necə təmsil olunduğunu və dilin bu təmsil ilə necə qarşılıqlı əlaqə yaratdığını araşdırmışdır. O, dilin semantik aspektlərini koqnitiv yanaşma ilə izah edərkən, dilin yalnız qrammatik qaydalara əsaslanmadığını, həm də insanların dünyaya necə baxdıqlarını və bu baxışların dilə necə sirayət etdiyini göstərmişdir [2, s.67].

Doğan Aksan da koqnitiv dilçiliyə böyük töhfələr vermişdir. Aksan, dilin konstruktiv və koqnitiv tərəflərini araşdırmış, dilin mədəni və sosial çərçivələrdə necə işlədiyini izah etmişdir. O, dilin hadisələrə dair qavrayışların formalaşmasında rol oynadığını və dilin insanlar arasında təsəvvür və mənalara necə paylaşıldığını vurğulamışdır. Aksanın işlərində, dilin yalnız struktur olaraq deyil, həm də dil istifadəçilərinin həyat təcrübələrinə bağlı olaraq yaradıldığına dair tədqiqatlar yer almışdır. O, dilin səbəb-nəticə əlaqələri, məna quruluşları və sosial çərçivələr daxilində necə formalaşdığını nəzərdən keçirmişdir [1, s.118].

Türkiyədə koqnitiv dilçilik sahəsinin inkişafı, həm də dilin insanların düşüncə prosesləri ilə necə əlaqələndirildiyini göstərən bir sahə olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahə, yalnız dilin sintaktik və morfoloji strukturunu deyil, həm də dilin istifadəçilərinin dünyaya dair idraklarını necə əks etdirdiyini açıq şəkildə ortaya qoyur. M. Dəmirçi və Aksanın tədqiqatları, Türk dilçiliyində koqnitiv dilçilik yanaşmalarının yayılmasında mühüm bir mərhələ təşkil edir və bu yanaşmaların gələcək tədqiqatlara təsirini davam etdirir [2, s.72].

Nəticə. Aparılan araşdırma göstərdi ki, koqnitiv dilçilikdə kauzallıq anlayışı yalnız dilin sintaktik və leksik strukturlarında deyil, həm də insan idrakının dərin qatlarında formalaşan konseptual sistemlərdə öz əksini tapır. Səbəb-nəticə əlaqələri dil vasitəsilə yalnız obyektiv reallığı təsvir etməklə qalmır, eyni zamanda subyektin dünyanı necə anladığını və strukturlaşdırdığını da ortaya qoyur.

Məqalədə ilk dəfə Azərbaycandan əlavə Fransa, İngiltərə, Almaniya və İspaniya, Türkiyə kimi ölkələrdə bu sahədə olan koqnitiv tədqiqatlar bir-biri ilə əlaqələndirilir.

Tədqiqatın regional töhfəsi isə ondan ibarətdir ki, bu mövzu yerli dil mühitində, xüsusilə də, Azərbaycan dilində kauzallıqla bağlı semantik-struktur araşdırmaların zənginləşdirilməsinə xidmət edir, eyni zamanda Türk dilləri ailəsində bu istiqamətdə müqayisəli tədqiqatların aparılması üçün nəzəri baza yaradır. Bu yanaşma, həm də milli dilçilikdə koqnitiv istiqamətin tətbiqi imkanlarını genişləndirir və Azərbaycan dilinin koqnitiv semantikasının dərin qatlarının öyrənilməsi üçün yeni istiqamətlər açır.

Ədəbiyyat

1. Aksan D. (2012), Dil ve Koqnitif Yapılar: Türkçe Üzerine Araştırmalar. Ankara: Dilbilim Yayınları, 345.
2. Demirçi M. (2005), Kognitif Dilçilik ve Türkçe Çalışmaları. İstanbul: ABC Yayınları.
3. Demirçi M. (2014), Türkçede Nedenlilik ve Bilişsel Dilbilim Yaklaşımı. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2136482>
4. Fillmore C.J. (1982), Frame semantics. In Linguistics in the Morning Calm. Hanshin Publishing, 111-137.
5. Johnson M. (1982), Metaphors We Live By. <https://norvig.com/mwlb.html>
6. Lakoff G., Johnson M. (1980), Metaphors We Live by. University of Chicago Press.

7. Langacker R.W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol.I. Stanford University Press, 150.
8. Langacker R.W. (1991), *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol.II: Descriptive Application. Stanford University Press.
9. Sloman S.A. (2005), *Causal Models: How People Think about the World and Its Alternatives*. Oxford University Press, 212.
10. Talmy L. (1988), Force Dynamics in Language and Cognition. *Cognitive Science*, 573.
11. Talmy L. (2000), *Cognitive Semantics: Meaning and Cognition*. MIT Press, 495.
12. Taniguchi T., Oizumi M., Saji N., Horii T., Tsuchiya N. (2024), Constructive approach to bidirectional causation between qualia structure and language emergence. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2409.09413>
13. Tomasello M. (2003), *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press, 388.
14. Traugott E.C., Sweetser E. (2024), *Lexicalization and Language Change*. Cambridge University Press, 220.
15. Van Dijk T.A. (2023), *Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach*. Cambridge University Press, 409.
16. Vasilyeva N., Lombrozo T. (2024), Explanation and causal reasoning in language acquisition. *Cognitive Science*, Vol.48, No.2, 345-367. <https://doi.org/10.1111/cogs.13045>
17. Veysəlli F.Y. (2015), *Kognitiv Dilçilik: Əsas Anlayışları və Perspektivləri*. Bakı: Mütərcim, 119.
18. Zhang C., Tong H., Zhang B., Zhang D. (2024), Probing causality manipulation of large language models. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2408.14380>